

Ad fontes!

Петро Білоус

УДК 821.161.2-3.09

МІФ ПРО “ДРЕВНЕРУССКУЮ” ЛІТЕРАТУРУ: ТЕРМІНОЛОГІЯ ТА ІДЕОЛОГІЯ

У статті проаналізовано виникнення та поширення терміна “давньоруська література”, який застосовувало до письменства доби Київської Русі російське літературознавство. Спростовано псевдоісторичність змісту цього терміна й запропоновано адекватні термінологічні атрибути для означення української літератури XI – XIII ст.

Ключові слова: “давньоруська” література, доба Київської Русі, термінологія, ідеологія.

Petro Bilous. The myth about ‘ancient Rus literature’: terminology and ideology

The article examines emergence and spread of the term ‘ancient Rus literature’, which was applied to the writings of Kievan Rus by Russian scholars. The author analyzes the issue of stated pseudo-historicity of this term and suggests terminology denominating records of Ukrainian literature of the 11th–12th centuries.

Key words: ‘ancient Rus literature’, Kievan Rus period, terminology, ideology.

Російська наука створила методологічний фундамент для тлумачення історії власної літератури, присвоївши історію Київської Русі. Російські фахівці привласнили собі й культурні, писемні надбання тих часів; уперше це зафіксовано у працях М. Карамзіна, С. Соловйова, С. Платонова, В. Ключевського, де киеворуські літописи, “Слово про Закон і Благодать”, “Повчання” Володимира Мономаха, Києво-Печерський патерик, “Слово про Ігорів похід”, життя Бориса і Гліба, Володимира, Ольги розглядаються як літературна спадщина Російської держави, як “пролог русской литературы”.

Один із перших нарисів російської літератури, який належить М. Гречеві (1787 – 1867) – “Спроба короткої історії російської літератури” (“Опыт краткой истории русской литературы”) (1822) – розпочинає російське письменство із творів Київської Русі, синхронізуючи її з історією “Российского государства” у викладі та тлумаченні М. Карамзіна.

Цей антиісторичний підхід відкинув український історик і філолог М. Максимович (1804 – 1873) у праці “Полемічний огляд малоросійської словесності” (1867), наголосивши на тому, що нове українське письменство – наслідок попередньої літературної спадщини: “Те, що написано малоросійською мовою в нинішньому столітті, тому й може називатися словесністю, що становить продовження попередньої малоросійської словесності, яка процвітала в усе тривання України козацької і, своєю чергою, була продовженням словесності, що існувала в часи України князівської” [21, 122]. Звісна річ, останнє зауваження про те, що література Київської Русі – це спадщина, на якій розвивалося подальше українське письменство, у ті часи викликало з боку російських критиків та науковців шалений спротив.

Без застережень і пояснень розпочинав історію російської літератури із творів киеворуського періоду М. Полевой (1796 – 1846) [28]. Так чинив і С. Шевирьов (1806 – 1863) [36], який разом із М. Погодіним (1800 – 1875) очолював журнал

“Москвитянин”, був апологетом “офіційної народності”, скептично ставився до української історії та культури.

Не відступили від розробленої своїми попередниками схеми у висвітленні початків російської літератури О. Галахов (1817 – 1881) [4] та І. Порфир'єв (1827 – 1895) [30]; а П. Владимиров (1838 – 1909) зарахував пам'ятки XI–XIII ст. до “київського періоду” російської літератури [1]. Російськими вважали давніх письменників та їхні твори церковні автори: Євгеній (Болховітінов) (1767 – 1837) [7; 8] і Філарет (Гумілевський) (1798 – 1865) [35].

На початку ХХ ст. в низці авторських праць пам'ятки доби Київської Русі розглядалися як початковий етап розвитку російського письменства. Серед них варто згадати “Історію російської літератури” О. Пипіна (1833–1904) [31], “Історію російської літератури” І. Шляпкіна (1843–1916) [37], “Курс історії російської літератури” В. Келтуяли (1849–1915) [12]. Деякі публікації російських авторів фахівці використовували в освітній справі й в Україні, зокрема підручник В. Сіповського (1856–1924) [32], до якого була додана “Історична хрестоматія з історії російської словесності (російська література з XI по XVIII ст.)”. У цій збірці наведено твори давньої російської літератури, до яких упорядник зарахував і всю спадщину доби Київської Русі. Видання було призначене для “среднеучебных заведений” усієї Російської імперії, зокрема і для українських шкіл. Тому й не дивно, що явні українізми, які траплялися в давніх творах (оболонь, борть, зорати, гинути, гармата, година, горілка, дрібний, жадати, жерело, казати, кривда та ін.), упорядник виніс у спеціальний словник незрозумілих слів.

Лише у 20-х роках ХХ ст., коли виникли історичні умови для формування незалежної української держави, монополія росіян у тлумаченні давньої літератури була порушена. У цей час опубліковані “Історія української літератури” М. Возняка (1881 – 1954) та “Історія української літератури” М. Грушевського (1866 – 1934). Літературні пам'ятки киеворуського періоду увійшли до таких видань, як “Хрестоматія по українській літературі для народних учителів” М. Сумцова, М. Плевако, Д. Багалія (1918), “Хрестоматія української літератури” М. Плевако (1926), “Хрестоматія по історії української літератури” О. Дорошкевича та Л. Білецького (1918), хрестоматія “Старе українське письменство” М. Возняка (1924). На цьому тлі “Очерк истории древнерусской литературы домонгольского периода” В. Істріна (1865 – 1932) [11], у якому автор підносив “володимиро-суздальську літературу” на противагу “київській”, а також “Історія давньої російської літератури” М. Сперанського (1860 – 1928) [34] на ту пору були безсилями похитнути наукові позиції українських учених.

Та згодом усе повернулося “на круги своя”, бо суспільно-політична ситуація в державі кардинально змінилася з початком розбудови СРСР на взірці імперії “Русское государство”. Популяризація літературної спадщини минулого тут відіграла не останню роль. Тому писемні пам'ятки, що за часів Київської Русі виникли на теренах сучасної України, як і в пору царського самодержавства, однозначно зараховували до надбань російської літератури. Наприклад, О. Орлов (1871 – 1947) 1916 р. видав свої лекції з “древнерусской” літератури, а в радянський час, ставши академіком, був одним із найавторитетніших офіційних науковців у галузі російської медієвістики. Як і раніше, він уважав киеворуську літературну спадщину частиною російського письменства, про що свідчить його праця “Давня російська література XI – XIV ст.” [22], видана в найпохмуріші часи тоталітарного режиму – 1937 р. Дослідник був одним із авторів та редактором першого тому академічного видання “Історії російської літератури” (1946), яке стало на тривалий час передусім ідеологічним еталоном для медієвістів не тільки російських, а й українських. Одним з авторів цього

тому, де висвітлювалася давня література, був український учений М. Гудзій (1887 – 1965), котрий ще 1938 р. опублікував свою “Історію давньої російської літератури”, яка витримала сім видань (останнє – 1967 р.) і тривалий час була підручником у вищій школі, зокрема й в українській, бо до середини 1960-х рр. підручника з давньої української літератури не існувало, а доробок М. Грушевського, М. Возняка, С. Єфремова, Д. Чижевського в радянські часи перебував під забороною. М. Гудзій належав до державно-офіційних медієвістів (бібліографію його праць див. у вид.: [3, 150-180]), про що свідчать хоч би його статті, написані на замовлення тих, хто очолював на той час боротьбу з “українським буржуазним націоналізмом”: наприклад, стаття російською мовою “Історія Київської Русі в історії братніх літератур” (1951) була відгуком на постанову ЦК КП(б)У 1946 р., що засудила “Нарис історії української літератури”; у цьому курсі, до речі, література Київської Русі тлумачилася як надбання української культури. Обстоюючи “спільну спадщину”, учений став проповідником “українсько-російського літературного єднання”, про що промовисто свідчить назва книжки, у якій зібрані праці М. Гудзія, – “Литература Киевской Руси и украинско-русское литературное единение XVII – XVIII веков” (Київ, 1989). Варто додати, що автори підручника “Давня українська література” [5], висвітлюючи в ньому період Київської Русі, переказали українською мовою розділ з “Історії давньої російської літератури” М. Гудзія, що свідчить про одне: вітчизняні медієвісти просто боялися висловити власний погляд на цей період, адже пріоритети тут належали московським або ленінградським тлумачам давньої літератури.

Серед тих тлумачів найбільше вирізняється Д. Лихачов (1906–1998), дослідницяка спадщина якого стала помітним явищем у російській науці та у славістиці ХХ ст. Одна з проблем, над якою працював академік, торкається зародження письменства на теренах Русі. Його книжка “Виникнення російської літератури” (1952), написана після Другої світової війни, пронизана доміантним тоді пафосом уславлення “русского народа”, а пам’ятки доби Київської Русі названі “прологом русской литературы”.

Така ж позиція заявлена в “Історії давньої російської літератури” М. Водовозова (останнє видання 100-тисячним накладом здійснене 1972 р.). Перше ж речення цієї книжки свідчить про позицію вченого: “Історія давньої російської літератури не може розглядатися відірвано від історії самого російського народу й Російської держави” [2]. А як відомо, історію останньої тамтешні фахівці розпочинають із формування Київської Русі. Прикметно, що М. Водовозов дотримується раніше зроблених своїми співвітчизниками припущень, що найдавніші східнослов’янські центри виникли на Волині й у Прикарпатті, про які він говорить як про “исконно” російські території. Автор не відходить від прийнятої в радянські часи схеми про “єдину давньоруську народність”.

Ще виразніші ідеологічні акценти робить В. Кусков. У своєму підручнику (1977, останнє видання – 2003) він однозначно стверджує: “Давньоруська література – це література XI – XVII вв., щільно пов’язана з історичним процесом розвитку держави, література великоруської народності, яка поступово складається в націю” [15, 5]. Ще більше підсилено ідею про роль російського народу в розвитку східнослов’янських культур у посібнику, написаному В. Кусковим та М. Прокоф’євим для національних (у межах СРСР) педінститутів. Заголовна теза видання така: “У розвиток багатонаціональної культури радянського народу великий внесок зробив російський народ, мова якого відкриває доступ до всього кращого, що дає культура кожного з наших народів” [16, 3]. Увесь сенс розвитку “древнерусской” літератури, на думку авторів книжки, полягав у “поступовій демократизації”, “звільненні від тенет

релігійної ідеології та опіки церкви”, що суперечить логіці та специфіці розвитку давньої літератури, але цілком відповідає ідеологічним канонам радянського часу. Тому не можна сказати, що ці засадничі настанови російських науковців були наслідком ретельного, фактологічного, історичного дослідження давнього письменства: вони спиралися на ідеологічні постулати тоталітарного режиму та обслуговували партійні догми. Не випадково все це було закріплене на схилі радянської доби в написаній тоді колективом авторів “Історії російської літератури” [10], яку й українські медієвісти брали за взірець, зокрема у тлумаченні письменства доби Київської Русі. А до того в серії “Памятники литературы Древней Руси” протягом 1978 – 1981 рр. видано три томи текстів писемних пам’яток XI – XIII ст., у передмовах до яких Д. Лихачов презентує їх як “початковий етап” в історії російської літератури [див.: 23; 24; 25]. “Словник книжників и книжности Давньої Русі” атестує письменників доби Київської Русі як “древнерусских писателей” [33]. Якщо часто повторювати одне й те саме, то воно починає набувати форми наукової істини, що і сталося із зарахуванням російськими вченими києворуського письменства до початкового етапу в розвитку російської літератури. Так це подано й в “Історії російської літератури X – XVII століть” [9], написаній провідними російськими медієвістами Д. Лихачовим, Л. Дмитрієвим, Я. Лур’є, А. Панченком, О. Твороговим. Автори цього підручника, виданого 200-тисячним накладом, пишуть про літературу Київської Русі (вони її здебільшого називають “литература Древней Руси”, “древнерусская литература”) як про ранній період у розвитку російського письменства, не звертаючи жодної уваги на те, що ця література виникає насамперед у Києві, бо, імовірно, для них Київ тих часів мислиться також “древнерусским” містом. У підрозділі “Виникнення давньоруської літератури” названо два чинники, які зумовили зародження давньої літератури – наявність “єдиної ранньофеодальної держави” та прийняття християнства, яке викликало поширення книжності на Русі. І жодного слова про те, на якій території відбувався цей процес, у якому культурному, словесному, світоглядному середовищі він протікав, які племена взяли участь у формуванні писемної творчості. Наче великодушний жест роблять автори “Історії”, коли зазначають, що у XII ст. було “южнорусское летописание”, бо зарахувати Київський літопис до російської літератури, мабуть, видалося некоректним. Зате Галицько-Волинський літопис розглянуто в контексті російської літератури другої чверті – кінця XIII ст. [9, 147-154].

З того часу, відколи вийшла ця “Історія”, практично нічого не змінилося в російській літературній медієвістиці. У нових дослідженнях давні стереотипи щодо початків східнослов’янських літератур залишаються недоторканими [див., напр.: 6; 13; 14; 17]. Це певною мірою відбивається й на зарубіжній славістиці, переважно зорієнтованій на російський науковий досвід у вивченні давніх східнослов’янських літератур, зокрема в осмисленні ролі, місця та значення в них письменства Київської доби. Для прикладу можна взяти хоч би видані в Росії й розповсюджені в Україні праці Ріккардо Піккіо [26] та Герхарда Подскальски [27].

Книжка італійського професора повністю залежна від російських джерел, які трактують літературу доби Київської Русі з позицій імперської політики щодо інших східнослов’янських писемних пам’яток. Р. Піккіо не відступає від загальної моноцентричної схеми зародження й розвитку російського письменства. Більше того, він твердить, що слов’янські літератури православного кола являють собою наднаціональну єдність *Slavia Orthodoxa*, із чого випливає, що вивчення національних літератур, які входять у цю єдність, не актуальне, тому проблема розмежування української і російської літератури доби Київської Русі відпадає сама по собі.

Велика за обсягом праця Г. Подскальски насичена сотнями посилань на фахову літературу та давні тексти, що справляє враження доволі ґрунтовної, аргументованої розвідки. Не випала з поля зору цього сумлінного вченого і проблема: “кому належить київська літературна спадщина – українцям чи росіянам (великоросам)”, чому присвячено підрозділ “Київ і загальноруська (східнослов'янська) спадщина” [27, 133-136]. Він означає основне питання дискусії між російськими та українськими ученими: “Українці розглядають ранню київську літературу (починаючи з XI ст.) як власне українську: ніякої (північно-) руської літератури в той час не існувало. Росіяни відповідають на це, що в період із XI по XIII ст. неможливо встановити жодних мовних відмінностей між Північною і Південною або Західною Руссю, тоді як про власне українську (малоросійську) літературу можна говорити не раніше ніж із XIII (за іншими оцінками, із XIV – XV) ст.” [27, 135]. На чієму ж боці опинився німецький учений? Уважаючи, що в ранньохристиянські часи (на Русі) навряд чи можна говорити про ту чи ту етнонаціональну ідентичність “південноруських територій”, він пропонує компромісний термін “східнослов'янська література”, цим, по суті, схилившись до російського міфу про “спільну спадщину” й використовуючи у своїй розвідці термін “давньоруська література”, розглядаючи відповідні пам'ятки в контексті “російського богослов'я”, “російського письменства”, “російської державності”.

Українські медієвісти (історики, лінгвісти, літературознавці), взоруючи на традицію називання російськими науковцями спадщини доби Київської Русі, донедавна часто вживали невдало скопійоване слово “давньоруський”. Останнім часом ця традиція відходить у минуле, бо ж явною стає неадекватність такого називання раннього періоду в історії України, коли “русского государства”, “русской литературы” ще не існувало.

Найпростіший і найпоширеніший спосіб термінологічно означити літературу – дати їй означник від назви держави. Позаяк ідеться про Руську землю, Русь (така назва зафіксована в найдавніших писемних пам'ятках), то, відповідно, слід говорити про *руську* літературу. Назву “Давня Русь” (“Древняя Русь”) застосовували російські науковці з очевидних ідеологічних міркувань. Логіку такого називання розшифрувати легко: відколи почали називати колишнє Московське князівство (царство) Великою Руссю (ідеологема, що мала б наголошувати на “давності” Росії), відтоді і з'явилась потреба розмежувати “Русь давню” і “Русь нову”. Називати її “київською” – це залишати в найменуванні компонент, який указує на географічний простір її зародження й функціонування. Установити генетичний зв'язок між Київською Руссю та Великою Руссю набагато важче, ніж між Давньою Руссю та Великою (ною) Руссю. Тож ця “історична хитрість” російських політиків та істориків позначилася й на атрибуції найдавнішого періоду в розвитку нашої літератури. Зрештою, зважаючи на те, що й назва “Київська Русь” узвичаїлася, то природніше було б застосовувати термін “києворуська література” або “старокиївська література”, як це робили у своїх працях І. Франко, М. Грушевський, М. Возняк, Д. Чижевський.

Чи можемо прикладати до літератури часів Київської Русі означення “давньоукраїнська” чи просто – “українська”? З огляду на те, що етнонім “Україна” в той період не вживали (уперше використано на позначення невеликої території – Переяславської землі – лише 1187 року), виникає сумнів у закономірності застосування цього терміна до пам'яток XI – XIII ст. Але якщо виходити з того, що цей період становить початковий, ранній етап в історії українського письменства, то цілком логічно і його називати “українським” чи “давньоукраїнським”. Сучасні студії вітчизняних медієвістів (О. Сліпушко, М. Сулима, О. Александров, І. Ісиченко, Ю. Пелешенко) аргументовано

потверджують, що літературні й культурні традиції Київської Русі не тільки “відгукнулись” у наступних віках розвитку української літератури, а й послужили генерувальною основою для неї. Тож ідеться про спадкоємність духовної спадщини Київської Русі в подальшому творенні української літератури, що могло статися лише за умови їх *однорідності*; тому й термінологія – “давньоукраїнський”, “український” – закономірно має це відображати.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Владимиров П.* Древняя русская литература Киевского периода XI – XIII веков. – К., 1900. – 264 с.
2. *Водовозов Н.* История древней русской литературы. – М.: Просвещение, 1972. – 342 с.
3. *Воспоминания о Николае Каллиниковиче Гудзии*: Сборник / Под ред. чл.-корр. АН СССР Д.С. Лихачёва и д-ра филол. наук проф. В.И. Кулешова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1968. – 184 с.
4. *Галахов А.* История русской словесности древней и новой. Отд. I: Древнерусская словесность. – СПб., 1863 (переиздавалась у 1868, 1875, 1880). – 286 с.
5. *Грицай М., Микитась В., Шолом Ф.* Давня українська література. – К.: Вища школа, 1978 (1989). – 374 с.
6. *Демин А.* О древнерусском литературном творчестве. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 424 с.
7. *Евгений (Болховитинов).* Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви. – СПб., 1827. – Т. 1. – 562 с.
8. *Евгений (Болховитинов).* Словарь русских светских писателей. – М., 1838. – 634 с.
9. *История русской литературы XI – XVII веков* / Под ред. Д.С. Лихачева. – М.: Просвещение, 1980. – 396 с.
10. *История русской литературы*: В 4 т. – Т. I: Древнерусская литература. – Л.: Наука, 1980. – 648 с.
11. *Истрин В.* Очерк истории древнерусской литературы домонгольского периода (11 – 13 вв.). – Пг., 1922. – 386 с.
12. *Келтуала В.* Курс истории русской литературы. – Ч. 1: История древней русской литературы. – Кн. 1: история литературы от IX до XIII в. – СПб., 1906 (1913). – 472 с.
13. *Колесов В.* Древняя Русь: наследие в слове. Мир человека. – СПб., 2000. – 548 с.
14. *Конявская Е.* Авторское самосознание древнерусского книжника (XI – середина XV в.) – М.: Языки русской культуры, 2000. – 412 с.
15. *Кусков В.* История древнерусской литературы. – Изд. 3-е. – М.: Высшая школа, 1977. – 324 с.
16. *Кусков В., Прокофьев Н.* История древнерусской литературы. – Л.: Просвещение, 1987. – 532 с.
17. *Литература Древней Руси*: Библиографический словарь. – М.: Просвещение, 1996. – 712 с.
18. *Лихачев Д.* Великий путь: Становление русской литературы XI – XVII вв. – М.: Наука, 1987. – 568 с.
19. *Лихачев Д.* Исследования по древнерусской литературе. – Л.: Наука, 1986. – 438 с.
20. *Лихачев Д.* Развитие русской литературы X – XVII веков: Эпохи и стили. – Л.: Наука, 1973. – 254 с.
21. *Максимович М.* Полемичне обозрение малороссийской словесности // *Історія української літературної критики та літературознавства*: У 3 кн. / За ред. П.М. Федченка. – К.: Либідь, 1996. – Кн. 1. – С. 121-124.
22. *Орлов А.* Древняя русская литература XI–XIV вв. – М.; Л.: Изд АН СССР, 1937 (1939, 1945). – 362 с.
23. *Памятники литературы Древней Руси: XI – начало XII века* / Ред. и подг. Л.А. Дмитриева, Д.С. Лихачева. – М.: Худ. литература, 1978.
24. *Памятники литературы Древней Руси: XII век* / Ред. и подг. Л.А. Дмитриева, Д.С. Лихачева. – М.: Худ. литература, 1980.
25. *Памятники литературы Древней Руси: XIII век* / Ред. и подг. Л.А. Дмитриева, Д.С. Лихачева. – М.: Худ. литература, 1981.
26. *Пиккио Р.* Древнерусская литература / Пер. с итал. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 463 с.
27. *Подскальски Г.* Христианство и богословская литература в Киевской Руси: 988 – 1237 гг. / Перев. с нем. А.В. Лазаренко, под ред. К.К. Акентьева. – СПб.: Византинороссика, 1996. – 572 с.
28. *Полевой М.* История русской словесности с древнейших времен до наших дней: В 3 т. – СПб., 1900. – Т.1. – 650 с.
29. *Полевой Н.* Очерки русской литературы: В 2 ч. – СПб., 1839. – 362 с.
30. *Порфирьев И.* История русской словесности. – Ч. I: Древний период. – Изд. 8-е. – Казань, 1900. – 268 с.
31. *Пытин А.* История русской литературы. – Т. I: Древняя письменность. – СПб., 1898 (1902). – 312 с.
32. *Ситовский В.* История русской словесности. – Ч. 1. – СПб., 1907. – 258 с.
33. *Словарь книжников и книжности Древней Руси*: В 3 т. – Т. I: XI – первая половина XIV в. – Л.: Наука, 1987. – 494 с.
34. *Сперанский М.* История древней русской литературы. Пособие к лекциям в университете. Введение. Киевский период. – М., 1920. – 285 с.
35. *Филарет.* Обзор русской духовной литературы (862 – 1863). – Харьков, 1859 (1863, 1884). – 452 с.
36. *Шевырев С.П.* История русской словесности, преимущественно древней: В 4 ч. – М., 1858 – 1860.
37. *Шляпкин И.А.* История русской литературы. – Ч. I: Древний период. – СПб., 1911. – 287 с.

Отримано 14 лютого 2016 року

м. Житомир

